

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(470.33).11/12«+342.26(470.33) (091).11/12»

Андрій Метельський

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ СМОЛЕНСЬКОЇ ЗЕМЛІ XII – XIII ст. НА ПОСОЖЖІ

Головні висновки статті є наступними: формування адміністративно-територіальних центрів Смоленської волості на кривицьких землях Посожжя почалося в XI ст. Воно було пов'язано з її внутрішнім розвитком. Після захоплення Смоленськом у результаті походів Ростислава Мстиславича 1127 р. і 1142 р. у Чернігівського князівства північних земель радимичів, на основі колишніх чернігівських адміністративних центрів формується мережа адміністративних центрів на Посожжі, у становленні яких значну роль зіграла цілеспрямована діяльність смоленського князівського двору. На Посожських землях Смоленського князівства залишається нелокалізованим згадуваний у літописі населений пункт Зарой.

Ключові слова: історична географія, Смоленська земля, Чернігівська земля, поселення міського типу, локалізація, урбанізація, Ростислав Мстиславич.

Історія Смоленської землі XII – XIII ст. привертає увагу істориків з початку XIX століття. За два століття світ побачили як фундаментальні роботи, так і численні дослідження, присвячені розробці окремих сюжетів його історії. Проте в міру накопичення нових історичних й археологічних даних виникає потреба повернутися до, здається, вже давно розробленої проблематики і розглянути її на новому рівні. Одним із таких питань є проблема формування адміністративно-територіальних центрів Смоленської землі, розташованих на Посожжі.

Процес формування адміністративно-територіальних одиниць Смоленського князівства на основі письмових джерел розглянув наприкінці XIX ст. П. В. Голубовський, а потім, використовуючи аналіз археологічних матеріалів, цю проблематику неодноразово порушував у своїх роботах Л. В. Алексєєв¹. Процеси формування адміністративно-територіальних одиниць і центрів на Посожжі у своїх публікаціях піднімав і автор².

Проте отриманий останніми роками новий археологічний матеріал і аналіз письмових джерел дозволяє, в окремих випадках, по-новому поглянути на процес формування міст в цьому історико-географічному регіоні.

Судячи з письмових джерел, у XI – XIII ст. на східнослов'янських землях діяла система політичної організації, побудована за наступною структурою: старші міста – передмістя – волості. Причому початок формування нижніх ланок цієї структури простежується в X ст.

Землі Посожжя в кінці 1 тис. н. е. були освоєні кривичами і радимичами. Перші

© Метельський Андрій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії Національної академії наук Білорусі.

освоювали Верхнє Посожжя, а радимичі заселяли нижню і середню течію Сожа. Верхнє Посожжя, яке освоювали кривичі, в IX – X ст. мало великий адміністративний і ремісничо-торговий центр в Гньоздові на Дніпрі. Найбільш далекі від Гньоздова посожські землі кривичів знаходилися на відстані 70-80 км, і на первинному етапі розвитку феодального суспільства вистачало одного цього центру. З X ст., у зв'язку із заміною племінного центру в Гньоздові на князівський Смоленськ, останній стає центром регіону на кривицьких землях.

1036 р., після розділу Київської Русі між синами Володимира Святославича, правобережжя Дніпра разом із Смоленськом було віддане Ярославу, а землі радимичів відійшли Чернігову. З того часу Посожжя виявилось розділеним уже не лише за етнічною ознакою, але почалося його ділення за адміністративно-територіальною між цими центрами, і формування адміністративно-територіальних структур було тісно пов'язано із взаємовідношенням останніх.

На посожських землях виникнення адміністративних центрів було тісно пов'язане з процесом феодалізації цих земель і значною мірою спиралося на структури більш раннього часу як на поселенську структуру VII – IX ст., так і на систему розселення більше раннього часу. Свідомством чому є наявність в Мстиславлі, Рославлі, Кричеві, Червоній Горі, Мглині, на городищі в с. Гори Горецького району Могильовської області самостійних укріплених поселень ранньозалізного віку. А середньовічні укріплення Радомля, Славгорода, Хиславич, Заруби³ підстилають поселення епохи ранньозалізного віку. Подібні паралелі у збереженні традиційної структури поселень простежуються і на Нижньому Посожжі.

Освоєння кривичами Верхнього Посожжя і формування феодальних відносин на цих землях викликало потребу в організації центрів освоєння території і феодального фіску. У верхів'ях Проні в X – XI ст. біля с. Гори Горецького району Могильовської області виникає велике відкрите поселення, яке могло бути князівським погостом⁴.

Ймовірно, центри князівських погостів X – XI ст. були й на місцях пізніших Мстиславля і Ростиславля. Припущення про те, що до зведення Мстиславля йому передувало поселення більше раннього часу було висловлене ще наприкінці XX ст. Основою для такої гіпотези послужила знахідка кераміки X – XI ст. на прилеглому до Замкової гори посаді Мстиславля⁵ і наявність на самій Замковій горі матеріалів з широкою хронологією побутування – X – перша половина XII століття. Останнім часом дослідженнями І. А. Марзалюка на Замковій горі ця гіпотеза була підтверджена виявленими нашаруваннями XI століття⁶.

Можливість існування археологічних матеріалів X – XI ст. у Ростиславлі може бути уточнена тільки після додаткових археологічних досліджень. Проте відкриття у Мстиславлі і Друцьку⁷, також дослідженому Л. В. Алексєєвим, більше ранніх шарів, чим він раніше стверджував, дозволяє і тут сподіватися на поглиблення дати середньовічного поселення в Ростиславлі і представлення його як адміністративного центру кривичів уже в кінці XI століття. На волость Басея у верхів'ях р. Проні влада Смоленська також поширилася в кінці XI ст.⁸

На Посожжі поселення кривичів не опускалися на південь від лінії – с. Осовик на р. Десна – течія р. Остер – Радомля, уздовж якої вони граничили з радимичами⁹. Освоєння слов'янами нижнього і середнього Посожжя, ймовірно, йшло не лише по Сожу, але сюди роменське населення активно проникало і з Подесення, на що вказують численні роменські пам'ятки у верхній течії Десни.

На Середньому Посожжі перші укріплені поселення, на яких зустрічаються матеріали IX – X ст. роменської культури, є опорними пунктами колонізації роменців, з яких йшло освоєння округи; укріплені пам'ятки з роменськими матеріалами відомі в м. Мглин, біля сс. Лопазна (2), Новий Дроків, в м. Славгород.

Городище IX – X ст. у Мглині розташовується на березі р. Судинка, має розміри 61 × 43 м, з прибережного боку укріплене додатково яром глибиною 3 м. Культурний шар на пам'ятнику досягає потужності 0,8 м¹⁰.

Біля с. Лопазна Суразького району Брянської області на берегах р. Лопазенка розташовані два укріплені пам'ятники IX – X ст. Перший має площу 108 × 46 м і

укріплений з напільного боку двома валами заввишки 4 і 2 м і яром глибиною 1 – 2 м. Культурний шар має потужність 0,6 м.

Друге городище розташоване за 1,5 км на північний захід від першого і має розміри 82 × 43 м. У культурному шарі знайдені глиняні прясельця і кераміка IX – X ст. За 20 – 30 км на північний захід від лопазненських городищ, біля с. Новий Дроків, розташоване ще одне городище розмірами 85 × 50 м з роменською керамікою¹¹.

На значній відстані від цих пам'ятників, на березі Сожа, неподалік від впадання в нього р. Проня, знаходиться городище Замкова гора в Славгороді, на якому також зустрічається роменська кераміка.

На посажських землях радимичів найпівнічніший міський центр XII – XIII ст. розташовувався на території сучасного Кричева. Точна його назва в XII – XIII ст. невідома. Проте в Статуті 1136 р. смоленського князя Ростислава Мстиславича згадується «Кречют», який платив князеві данину у розмірі 10 гривен¹².

У середині XIX ст. І. Д. Беляєв висловив припущення, що під назвою «Кречют» ховається сучасний Кричів, що знайшло підтримку наступних дослідників, хоча в письмових джерелах він уперше згадується в «Списку російських міст далеких і ближніх»¹³.

Археологічні дослідження, проведені в Кричеві і в його околицях, показали, що перше середньовічне поселення тут виникає на дюні, в заплаві лівого берега Сожа, за 1,2 – 1,5 км на північний схід від городища XII – XVIII ст. «Замкова гора». На дюні виявлені залишки села площею понад 1 га, на якому зустрічаються як роменська кераміка, так і ранньогончарна X- XI ст.

В околицях Кричева поселення з роменською і ранньогончарною керамікою відомі в Климовичах, біля с. Село Климовицького району, біля с. Зарубець. Кургани з тілоспаленнями досліджені біля сіл Містечко, Іванськ, Пранички, Волчас, Тихиль, а в Ст. Дедин знайдений скарб арабських дирхамів кінця X – початку XI ст.¹⁴.

Цей район Посожжя в X ст. був щільно заселений і, безумовно, повинен був мати організуючий центр. Сьогодні найбільшим поселенням X – XI ст. у цьому районі є село в заплаві Сожа, навпроти мікрорайону «Сож» Кричева. Ймовірно, воно узяло на себе роль центру регіону, що в пізніший час призвело до формування на його основі центру волості, відомої з початку XII ст.

Більшість з укріплених пам'ятників роменського часу розташовані на значній відстані один від одного і, таким чином, з початку виникнення на їхню діяльність накладалися первинні функції міського центру – адміністративного і військового центру округи, що освоювалася роменцями, а потім і центру округи, що освоювалася радимичами.

Виникнувши в IX – X ст., частина цих поселень продовжила свій розвиток і в подальші століття, а частина з них припиняє своє функціонування або їм на зміну приходять нові укріплені центри.

Так, навколо поселення на Замковій горі в Славгороді формується округа, що простежується за кількістю нових пам'ятників, котрі виникають у його околицях. А на городищах у с. Лопазна і на городищі у с. Н. Дроків життя припиняється.

Проте, якщо в околиці городищ у с. Лопазна не виникли нові укріплені поселення, то в XI ст. на відстані 8 – 10 км від с. Н. Дроків зводиться нове укріплення на березі р. Іпуть, на території с. Старий Дроків площею близько 0,5 га¹⁵. У XI – XIII ст. це було одним з нечисленних укріплених поселень на середній Іпуті і враховуючи, що воно виникло поряд з існуючим укріпленим поселенням більше раннього часу і замінило його, то його будівництво відбиває процес «одержавлення» під владою Києва або Чернігова радимичських земель. Ці два центри відбивають боротьбу старої племінної і нової великокняжої верхівки, коли нова влада будує свій адміністративний центр, який замінив собою старий. Поселення в XI – XIII ст. у Ст. Дрокові було центром волості, що стала основою для Дроковської волості XV – XVI ст.

Новий укріплений центр в XI ст. зводиться і в Мглині. Тут замість фортифікацій роменського часу в урочищі Возвиженська гірка, на мису правого берега р. Судинка, зводиться новий укріплений центр площею близько 1,5 га¹⁶.

І тут формування нового центру поряд зі зміцненням городищ більш раннього часу також відбиває процес «одержавлення» земель і боротьбу нової влади зі старою племінною верхівкою, котра знайшла не лише відображення в заміні старих центрів на нові, але і збереглася в літописному повідомленні 984 р. про битву радимичів з київським воєводою Вовчим Хвостом, і що зберігся в топонімичному повідомленні, яке існує в с. Рюхове Унечського району Брянської області, про боротьбу місцевого князя Хала з Рюриком¹⁷.

Виділення в 1125 р. в якості долі Смоленська Ростиславу Мстиславичу і організація тут Смоленського князівства започаткувало розділ Посожжя між Черніговом і Смоленськом. У результаті походу Ростислава Мстиславича 1127 року від Чернігівської землі були відірвані північні землі радимичів і на зміну розділу Посожжя за етнічною ознакою почалося формування адміністративно-територіальних меж без урахування етнічної ситуації. Після приєднання до Смоленської землі північних земель радимичів у результаті походу 1127 р. Ростислава Мстиславича почалося перетворення і старих адміністративних центрів Чернігівської землі в міста, що було викликано необхідністю захисту захоплених земель.

Статутна грамота Ростислава Мстиславича 1136 р., видана у зв'язку з організацією в Смоленську самостійної єпархії, називає адміністративні волості Смоленського князівства, з яких на користь єпархії князь віддавав десятю частину своїх доходів. На радимичьких землях Посожжя, які після 1127 р. увійшли до складу Смоленської землі, статут Ростислава Мстиславича називає волості Кречют і Прупою (сучасне м. Славгород), а на сході, на кривицько-радимицько-сіверянському порубіжжі – Заруб, центр якої розміщувався на городищі у с. Новосела Рогнединського району Брянської області.

Кречют до початку XII століття вже перемістився з села в заплаві Сожа на городище ранньозалізного віку Городець і в прилегле до нього село. На початку XII ст. в Прупої, який тепер виявився на смоленсько-чернігівському порубіжжі, зводяться земляні фортифікаційні споруди, і у стін городища починає розвиватися ремісничо-торговий посад, що послужило початком перетворення Прупою на повноцінне місто¹⁸. Судячи зі Статуту Ростислава Мстиславича, в Прупої, як і в інших прикордонних фортецях Смоленської землі, була корчма, з якої, як і з Пачині і Кописі, йшла данина на користь єпархії¹⁹.

На початку 30-х років XII ст. змінив свій соціальний статус і назву більш ранній адміністративний центр на території сучасного Мстиславля, про що свідчить повідомлення збірки київського Михайлівського монастиря про те, що «Лѣта 6642 (1135) Ростислав Мстиславич устрои град великий Смоленескъ и церковъ созда с[вя] того Сп[а]са верху Смядыни и град Мстиславль на Вехре онъ же созда и княжение его 60 летъ было»²⁰. Виходячи з того, що центр на території сучасного Мстиславля існував уже в другій половині XI століття, то 1135 р. Ростислав Мстиславич перейменував його в пам'ять свого батька Мстислава Володимировича (1132 р.), котрий нещодавно помер, і, таким чином заклав традицію, що триває в Смоленській землі усе XII століття, називати ім'ям померлого (Ізяслав 1154 р. – нелокалізоване місто Ізяслав) члена князівської сім'ї адміністративний центр волості.

Така ж ситуація, ймовірно, була і з містом Ростиславлем, яке уперше згадується в грамоті «Про погородии і почестии» і який платив 150 гривень погородія, а за службу єпископові платив ще 100 гривень²¹. Занадто вже віруючою людиною був князь Ростислав Мстиславич, щоб своїм ім'ям називати місто, як про це стверджує Л. В. Алексєєв. Враховуючи, що Ростислав Мстиславич помер 1167 р., то і перейменування старого адміністративного центру на Ростиславль сталося не раніше цього року, і грамоту «Про погородии і почестии» можна датувати не раніше цього року. А місто Ростиславль в пам'ять батька назвав його син Роман Ростиславич.

Межа, що встановилася між Смоленськом і Черніговом 1127 р., була просунута на південь 1142 р., після походу Ростислава Мстиславича на Гомель. У результаті цього походу до Смоленської землі були приєднані чернігівські волості, що розташовувалися в межиріччі Сожа й Іпуті²², ті волості, де розвивалися центри чернігівських волос-

тей в Дрокові, Мглині і, ймовірно, у Поповій Горі. На жаль, середньовічна старовина цих міських центрів ще чекає свого дослідника, але як міста вони згадуються вже в «Списку міст російських далеких і ближніх» кінця XIV – початку XV ст.

Пограничні спори через посожські землі існували між Смоленськом і Черніговом у XII ст.²³ Розвиток волості Кричева призвів до необхідності Смоленському князівству мати тут разом з Мстиславем і Ростиславем ще одну фортецю, і тому на рубежі XII – XIII ст. у Кречюті, який розташовувався на городищі Городець і прилеглому до нього селі, приблизно за 300 м від Сожа зводиться новий укріплений центр – городище «Замкова гора»²⁴.

Ще наприкінці XIX століття в Кричеві існував переказ, що замок був зведений при великому князеві Мстиславі²⁵. З великих князів з ім'ям Мстислав, які могли мати відношення до Кричева, відомий тільки Мстислав Романович. Він 1180 р. володів сусіднім Мстиславем, а в 1197 – 1214 рр. займав смоленський стіл, після чого сів на велике київське князіння²⁶.

Збіг хронологій зведення археологічного пам'ятника і дат життя і зайняття Мстиславом Романовичем смоленського столу дозволяє висловити припущення, що саме він побудував у Кричеві новий дитинець на березі Сожу і його ім'я збереглося в переказі про будівництво замку.

Саме після зведення нового центру на березі Сожу почався розвиток Кричева як міста, яке вже в середині XIII століття займало площу понад 3 – 4 га, але основний його розвиток розпочався з XIV – XV ст., коли населений пункт охопив територію Спаського підвищення і району, розташованого між струмком Кричевцем і Забелишинським яром.

У середині XII століття в південній частині Смоленської землі згадується населений пункт Зарой, відомий за подіями 1154 р., коли говориться, що Юрій Долгорукий, дізнавшись про смерть князя Ізяслава Мстиславича, пішов на Київ, де київський стіл зайняли його брат Вячеслав і Ростислав Мстиславич смоленський. Біля Смоленська його зустріли нові вісті: «... брат ти умерл Вячеслав, а Ростислав побежен, а Ізяслав Давыдович седить в Києви». Дізнавшись про це, «... Гюрги поиде в волости Ростиславли. Ростислав же услыша тое и тако скупя вои своя многое множество, исполця полкы своя и поиде противу ему к Зарою»²⁷.

Виходячи з цього повідомлення, Ростислав, який біг з Києва в Смоленськ, повинен був десь зібрати війська і тільки після цього йти проти Юрія Долгорукого «до Зарою», який, судячи з логіки подій, повинен був розташовуватися на південь від Смоленська. У зв'язку з цим виникають питання, де розміщувався цей Зарой і де Ростислав Мстиславич міг «исполця полкы своя»?

У середині XIX ст. М. П. Барсов, не знайшовши на території Смоленського князівства співзвучні літописному Зарою топоніми, запропонував локалізувати його в с. Розрите (суч. с. Корсіки) на р. Іпуть в сучасному Єршицькому районі Смоленської області²⁸. Пізніше І. І. Орловський навіть уточнив місцезнаходження городища літописного Зароя: «на тому місці, де зараз церква і кладовище»²⁹. Ця точка зору була прийнята П. В. Голубовським, А. Н. Насоновим, В. В. Седовим і деякими іншими дослідниками. Винятком є думка А. В. Кузи, який, не пояснюючи, на якій підставі, розмістив Зарой на городищі біля с. Уварово, біля витоків р. Десна³⁰.

Л. В. Алексєєв, відмітивши, що думка М. П. Барсова не може бути прийнята через антитезу сенсу запропонованої назви населеного пункту, погодився з ним, що топонім Зарой на території колишнього Смоленського князівства відсутній і висловив припущення, що літописний Зарой – це зіпсований при листуванні документа Заруб, відомий за «Статутом» Ростислава Мстиславича 1136 р. і за літописними подіями 1167 р. пов'язаний зі смертю князя Ростислава Мстиславича³¹. Таким чином, відносно можливої локалізації літописного Зароя на сьогодні існують три точки зору: він міг бути у верхів'ях р. Десна, в с. Корсіки Єршицького району і в Зарубі, центр якого знаходився на городищі в с. Новосела Рогнединського району Брянської області.

Між тим вивчення карт і списків населених пунктів Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст., а також документів тих, що відносяться до історії Речі По-

сполитої XVIII ст., показує, що на території колишнього Смоленського князівства топоніми Зарой були відомі.

Два з них, Зарой-1-й і Зарой-2-й, на початку XX ст. знаходилися на території сучасної Лозовицької сільради Климовицького району Могильовської області Білорусі, а один – на території Милославицької сільради цього ж району³², але усі ці населені пункти зникли з географічної карти в 30-90-і роки XX століття.

Найбільш ранній з цих Зароїв знаходився на території сучасної Лозовицької сільради Климовицького району. Він відомий, як мінімум, з середини XVIII століття – згадується в списку населених пунктів Мстиславського воєводства Речі Посполитої 1758 – 1759 рр., де були млини і корчми, і показаний на атласах Генерального межування Климовицького повіту 1783 р.³³

Таким чином, наявність топонімів Зарой на території Климовицького району підтверджує думку, що співзвучний їм літописний населений пункт потрібно шукати в південних районах Смоленської землі. Про те, що літописний Зарой розташовувався десь у цьому районі, свідчить і його географічне розміщення відносно інших смоленських волостей.

У басейні Іпуті розташовувалися волості Смоленської землі, майбутні волості Мстиславського князівства (Мглин, Дроків, Попова Гора, Олучиці), захоплені Ростиславом Мстиславичем 1142 р. після походу на Гомель, через які упродовж усієї другої половини XII століття йшли гострі спори між Смоленськом і Черніговом і де дійсно 1154 р. Ростислав Мстиславич міг «исполця полкы своя» перш ніж іти до Зарою.

Проте археологічне обстеження Климовицького, Костюковицького і Хотимського районів Могильовської області показало відсутність тут укріплених поселень X – XIII ст. Це дозволяє стверджувати, що найбільш ранній Зарой, розташований на території сучасного Климовицького району, був заснований переселенцями з літописного Зарою і зберігав його назву упродовж віків. А археологічні пам'ятники літописного населеного пункту XII ст. необхідно шукати в найближчому оточенні до найбільш раннього топоніму.

Подібну картину, коли новозасноване поселення зберігало назву старого, археологічні пам'ятники якого розташовані відносно недалеко від першого, ми неодноразово зустрічаємо на території колишньої Смоленської землі.

Так, місто Красн Смоленської землі згадується в літописних подіях 1165 р. Але в сучасному однойменному районному центрі Смоленської області немає археологічних пам'ятників XII – XIII ст., а ось за 18 км від нього, біля с. Зверовичі Краснянського району є археологічний комплекс (городище, окольне місто і посад), який і є залишками літописного Красна. На р. Десна подібна ситуація спостерігається відносно літописної Пацині (археологічний комплекс у с. Осовик) і сучасного с. Пацинь Рогнединського району Брянської області, які розташовані одне від одного на відстані 12 – 15 км.

У випадку ж з літописним Зароєм найближчими укріпленими археологічними пам'ятниками XII – XIII ст., розташованими на відстані 40 – 50 км на захід, схід і північний схід від климовицьких Зароїв, є городища біля с. Альганка Єршицького району і комплекс археологічних пам'ятників (залишки городища, два селища і два курганні могильники) біля с. Нове Заселля Шум'яцького району Смоленської області і Замкова гора Кричева, остання з яких була центром смоленської волості Кречют, тому увагу до цього пам'ятника не варто випускати. Пропозицію І. І. Орловського про локалізацію Зароя на р. Іпуть в с. Корсіки ми опускаємо через малу площу цього пам'ятника – 27 × 14 м, котрий не може бути укріпленням епохи середньовіччя.

Таким чином, в якості місць можливої локалізації літописного Зароя привертають увагу тільки пам'ятники в селах Нове Заселля і Альганка. І це спирається не лише на їхнє географічне розміщення в південній частині Смоленської землі, але і на можливий соціальний статус цих поселень.

По-перше, обидва ці пам'ятники розташовуються в центрі густонаселених волостей, формування яких почалося в XII – XIII ст. Околиці городища в с. Альганка були досить щільно заселені в X – XIII ст., про що свідчать численні курганні могильники і селища. Селища з роменською керамікою IX – X ст. і гончарною керамікою XI –

XIII ст., а також курганні могильники цього часу відомі біля сіл Млинцеві Купи і Хрестова на Іпуті. Село і курганний могильник XI – XII ст. відомі біля с. Доброносівичі, курганні могильники досліджені біля сіл Слобода, Бобринець. Кургани з трупоспаленням X – початку XI ст. відомі на р. Бесідь біля Хотимська, біля сіл Кузьмичі, Посмаж, Сукромля Єршицького району, селища і кургани XI – XIII ст. відомі біля сіл Беседовичі, Батаєво, Берізки, Гамарня, Бохани, Павлівка, Єловець, Узлоги, Забелишин, Такліївка, Марковка, Підлісна Хотимського району Білорусі³⁴.

Могильники цього часу відомі біля сіл Млинцеві Купи і Хрестова на Іпуті. Селище і курганний могильник XI – XII ст. відомі біля с. Доброносівичі, курганні могильники досліджені біля сіл Слобода, Бобринець. Кургани з трупоспаленням X – початку XI ст. відомі на р. Бесідь біля Хотимська, біля сіл Кузьмичі, Посмаж, Сукромля Єршицького району, селища і кургани XI – XIII ст. відомі біля сіл Беседовичі, Батаєво, Берізки, Гамарня, Бохани, Павлівка, Єловець, Узлоги, Забелишин, Такліївка, Марківка, Підлісна Хотимського району Білорусі³⁴.

Про те, що адміністративно-територіальна одиниця Смоленського князівства могла тут існувати в XII – XIII ст., свідчить і той факт, що в XV – XVI ст. у цьому районі існувала волость Прикладні Великого князівства Литовського, а потім і Російського царства, яка була об'єктом суперечок між ВКЛ і Російським царством упродовж XVI – XVII ст. Тому не можна виключити, що початок формування волості Прикладні відноситься до XII – XIII ст. і її центром було городище в с. Альтанка.

Подібна ж ситуація складається і навколо поселень біля с. Н. Засілля. Археологічні карти Смоленської області фіксують навколо нього кілька городищ, неукріплених сільських поселень і курганних могильників XI – XIII ст. А сам археологічний комплекс у с. Нове Засілля, що включає залишки городища з матеріалами XI – XIII ст., два селища XI – XVII ст. загальною площею більше 4 га і залишки двох курганних могильників³⁵, явно не був рядовим поселенням в межиріччі Сожа і Гостра в XII – XIII ст.

Крім того, ще на початку XVI ст. Засілля було центром невеликої волості Мстиславського князівства, про що свідчить згадка в грамоті від 9 серпня 1506 р. мстиславського князя Михайла Івановича Пустинському монастирю на медову і грошову данину, в якій говориться, що щорічно «старець Засельської волості» повинен давати на монастир 40 грошів³⁶. Тому не можна виключити, що поселення на території сучасного с. Н. Засілля Шумяцького району виконувало функції центру невеликої волості, обмеженої зі сходу волостю Ростиславля, із заходу і півночі волостю Мстиславля, а з півдня – волостю Кричева і в попередню епоху.

Волость навколо городища біля с. Альтанка Єршицького району також не могла бути великою. На північному заході і заході її обмежувала волость Кречюта XII – XIII ст., східна межа якої проходила в районі сучасних сіл Рідня і Милославичі Климовицького району і уздовж р. Суворий³⁷. За 40 км північніше с. Альтанка знаходиться літописний Ростиславль зі своєю волостю. На північному сході, на відстані 45 – 50 км, біля ст. Новосела Рогнединського району Брянської області знаходиться центр смоленської волості Заруб. На південному сході від городища Альтанка (на відстані 50 – 55 км) на території Мглинського району, біля с. Ворміна, знаходиться археологічний комплекс чернігівського міста Орміна. Тому волость з центром на городищі у с. Альтанка і з цього боку була обмежена. А з півдня її волость підпирали волості Мглина і Дрокова, до яких 60 – 65 км. Таким чином, для волості з центром на городищі у с. Альтанка залишалася вільною територія, обмежена зі сходу, півночі і півдня течією р. Іпуть, а із заходу – правим допливом Беседі р. Суворий.

Зарой не згадується в «Статуті» Ростислава Мстиславича 1136 р., який називає адміністративні центри Смоленської землі, з яких виплачувалася десятина на Смоленську єпархію, немає його і в грамоті «Про погородии і почестии», яка згадує міста Смоленської землі другої половини XII – початку XIII ст. Отже, можна стверджувати, що Зарой був невеликим адміністративним центром Смоленської землі і його слід шукати серед замків – укріплених поселень XII – початку XIII ст. І в цьому друга причина звернути увагу на ці два поселення в спробі ідентифікації їх з літописним Зароєм.

Хоча в ситуації з визначенням соціального статусу городища у с. Альтанка Єршицького району є певні проблеми. Попри те, що пам'ятник неодноразово обстежувався і згадується в археологічній літературі, ні в одній з опублікованих археологічних карт Смоленської області немає інформації ні про його розміри, ні про потужність культурного шару на нім.

З публікацій відомо тільки, що тут знайдена кераміка XI – XIII ст., прясельце, сокира, що нагадує сокири VI типу за класифікацією А. М. Кирпичнікова, що датовані XI – XII ст. Крім того, відзначається, що в околицях с. Альтанка є курганий могильник³⁸.

Для з'ясування правомірності ідентифікації городища біля с. Альтанка Єршицького району або археологічного комплексу біля с. Нове Засілля Шумяцького району з літописним Зароєм потрібне комплексне обстеження городища у с. Альтанка із з'ясуванням наявності біля нього інших топографічних елементів, характерних для поселення міського типу – прилеглої окольного граду або селищ.

Крім того, навколо обох пам'ятників необхідно провести дослідження мікротопоніміки і гідронімії, а також етнографічного і фольклорного матеріалу, який, можливо, зберіг усну історію цих населених пунктів, оскільки зміна назв поселень могла статися після погромів, які археологічно простежуються на укріплених пам'ятках усього Посожжя в другій половині XIII – на початку XIV століття.

Ймовірно, саме тоді вціліле після погрому населення літописного Зароя заснувало нове поселення на території сучасного Климовицького району і дало йому стару назву, що збереглася до наших днів. А виникле через якийсь час поселення на місці літописного населеного пункту прийняло вже нову назву, забувши або вже просто не знаючи стару назву поселення. Це і утруднює сьогодні пошуки літописного Зароя, відомого за подіями 1154 року.

Таким чином, адміністративні центри Смоленської волості XI ст. на Посожжі спочатку розвивалися на основі центрів освоєння регіону кривичів. З XII століття після захоплення Ростиславом Мстиславичем північних земель радимичів, що входили до складу Чернігівської землі, завдяки цілеспрямованій діяльності смоленського князівського дому колишні опорні центри Чернігівського князівства і порубіжні фортеці Смоленської волості отримали додатковий імпульс для свого розвитку і упродовж XII – XIII ст. пройшли шлях від адміністративних центрів волостей до справжніх міст.

1. Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV в. – Киев, 1895. – 335 с.; Алексеев Л. В. Периферийные центры домонгольской Смоленщины // Советская археология. – 1979. – № 4. – С. 5 – 111.

2. Мяцельскі А. А. Старадаўні Крычаў: Гістарычна – археалагічны нарыс гісторыі горада ад старажытных часоў да канца XVIII ст. – Мінск, 2003. – 167 с.: іл.; Мяцельскі А. А. Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII – XVIII стст. – Мінск, 2010. – 664 с.: іл.; Метельский А. А. О местонахождении центра Зарубской волости Смоленской земли. // Гістарычна – археалагічны зборнік. – 1996. – № 10. – С. 62 – 64.

3. Метельский А. А. О местонахождении центра Зарубской волости... – С. 62 – 64.

4. Бектинеев Ш. И., Левко О. Н. Городище Гори // Сярэднявекыя старажытнасці Беларусі: новыя матэрыялы і даследаванні. – Мінск, 1993. – С. 8 – 19.

5. Трусаў А., Ткачоў М., Мяцельскі А. Некаторыя вынікі археалагічнага вывучэння акольнага горада Мсціслава XII – XVIII ст. ст. // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1990. – № 2. – С. 80 – 88.

6. Василевская Анжелика. Рыцарский фэст в Мстиславле; прекрасные дамы, изнуренные битвами рыцари и новый возраст города [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.tut.by/culture/456905.html>. – Дата доступа: 21. 07. 2015.

7. Друцк: Друцк и Друцкая волость (княжество) в IX – XII вв. Летопись древних слоев, князя Друцкие и их владения в XIII – XVIII вв., ремесло, промыслы, торговля (по данным археологии, нумизматики, письменных источников), памятники архитектуры и объекты туризма. – Минск, 2014. – С. 57, 97 – 99.

8. Алексеев Л. В. Устав Ростислава Смоленского 1136 г. и процесс феодализации Смоленской земли // *Slowianie w dziejach Europy*. – Poznań, 1974. – С. 91.
9. Мяцельскі А. Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII – XVIII ст. ст. – С. 41.
10. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 147.
11. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 237, 238.
12. Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. – М.: Наука, 1976. – С. 143.
13. Алексеев Л. В. Периферийные центры домонгольской Смоленщины // *Советская археология*. – 1979. – № 4. – С. 102; Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV в. – Киев, 1895. – С. 79; Седов В. В. Смоленская земля // *Древнерусские княжества X – XIII вв.* – М., 1975. – С. 252; Тихомиров М. Н. «Список русских городов, дальних и ближних» // *Исторические записки*. – М., 1952. – Т. 40. – С. 237.
14. Археологическая карта России: Смоленская область. – М., 1997. – Ч. 2. – С. 201; Харламповіч П. Манэтная скарбы знойдзеныя ў Беларусі, у зборах Беларускага дзяржаўнага музею // *Гістарычна – археалагічны зборнік (Даклады і рэфераты 1926 – 1927 гадоў)*. – Мн., 1927. – № 1. – С. 303 – 343.
15. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 239.
16. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 147.
17. Лаврентьевская летопись и Суздальский летописец по Академическому списку // *ПСРЛ*. – Т. 1. – М., 1962. – Стб. 71; Шинаков Е. А. От пращи до скрамасака : на пути к государству Рюриковичей. – Брянск. – Спб., 1995. – С. 235.
18. Мяцельскі А. А., Ткачоў М. А. Старажытны Прупой // *Магілеўская даўніна*. – Магілёў, 1997. – Вып. 5. – С. 60 – 65.
19. Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. – М.: Наука, 1976. – С. 143.
20. Щапов Я. Н. Освящение смоленской церкви Богородицы в 1150 г. // *Новое в археологии*. – М., 1972. – С. 282.
21. Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. – М.: Наука, 1976. – С. 146.
22. Мяцельскі А. А. Смаленска-чарнігаўскае памежжа XII ст. у міжрэччы Дзясны і Дняпра // *Гістарычна – археалагічны зборнік*. – 1994. – № 4. – С. 140 – 160.
23. Мяцельскі А. А. Смаленска-чарнігаўскае памежжа XII ст. – С. 144 – 150.
24. Мяцельскі А. А. Старадаўні Крычаў... – С. 33.
25. Известия о городищах и курганах за 1873 год // *Известия Императорской археологической комиссии*. – Спб., 1903. – Вып. 5. – С. 62.
26. Татищев В. Н. История Российская: в 7 т. – М. – Л., 1964. – Т. 3. – С. 123; Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX – XIII вв. – С. 232.
27. Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 476 – 477.
28. Барсов Н. П. Географический словарь Русской земли (IX – XIV вв.). – Вильно, 1865. – С. 75.
29. Орловский И. И. Краткая география Смоленской губернии. – Смоленск, 1907. С. 172.
30. Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV в. – Киев, 1895. – С. 56, 79; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: Ист.-географ. исследование. – М., 1951, карта; Седов В. В. Смоленская земля. – С. 250 – 259; Куза А. В. Малые города Древней Руси. – М., 1989, карта.
31. Алексеев Л. В. Домен Ростислава смоленского // *Средневековая Русь*. – М., 1976. – С. 57; Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. – Т. 2. – М., 1962. – Стб. 531.
32. Список населенных мест Могилевской губернии / под ред. и. о. секретаря губ. стат. комитета Г. П. Пожарова. – Могилев, 1910. – С. 74, 78.
33. Национальный исторический архив Белорусии. – Фонд 1772. – Опись 1. – Ед. хр. 2. – Л. 1070 – 1082; Люстрация мельниц и кабаков Мстиславского воеводства 1758 – 1759 гг.; Российский государственный архив древних актов (далее РГАДА). – Ф. 1356. Губернские, уездные и городские карты, планы и атласы Генерального межевания. – Оп. 1. – Ед. хр. 2113; Атлас Генерального межевания Климовичского уезда Могилевского наместничества 1783 г.; РГАДА. – Ф. 1356. – Оп. 1. – Ед. хр. 2114; Атлас Генерального межевания Климовичского уезда Могилевского наместничества 1783 г. – В 4-х частях.

34. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 50, 54; Копытин В. Ф. Археологические памятники Хотимского района Могилевской области – Могилев, 1997. – 83 с.
35. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 50, 54; Копытин В. Ф. Археологические памятники Хотимского района Могилевской области – Могилев, 1997 – 83 с.
36. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1997. – Ч. 2. – С. 187 – 203.
37. Акты, относящиеся к истории Западной Росии, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1. – 1340 – 1506 гг. – Спб., 1846. – С. 365.
38. Мясцельскі А. Мсціслаўскае княства... – С. 80.
39. Археологическая карта России: Брянская область. – М., 1993. – С. 50, 53; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. – Л., 1966. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв.: САИ. – Вып. Е1-36. – С. 38; Ляўданскі А. М. Археалагічныя досьледы у Смаленшчыне. Археалагічныя досьледы С. М. Сакалоўскага ў былым Рослаўскім павеце. Дробныя звесткі аб курганных знаходках і гарадзішчах былой Смаленскай губерні // Працы секцыі археалогіі Ін-та гісторыі Беларус. акад. навук. – Мінск, 1932. – Т. 3. – С. 55, таблица 18: 6.

Главные выводы статьи являются следующими: формирование административно-территориальных центров Смоленской волости на кривичских землях Посожье началось в XI в. и было связано с её внутренним развитием. После захвата Смоленском в результате походов Ростислава Мстиславича 1127 г. и 1142 г. у Черниговского княжества северных земель радимичей, на основе бывших черниговских административных центров формируется сеть административных центров на Посожье, в становлении которых значительную роль сыграла целенаправленная деятельность смоленского княжеского дома. На Посожских землях Смоленского княжества остаётся нелокализованным упоминаемый в летописи населённый пункт Зарой.

Ключевые слова: историческая география, Смоленская земля, Черниговская земля, поселения городского типа, локализация, урбанизация, Ростислав Мстиславич.

The main conclusions of the article are as follows: formation of the administrative-territorial centers of the Smolensk parish krivichsky lands on Posogie began in XI and was associated with its internal development. After the capture of Smolensk in a result of the campaigns of Rostislav Mstislavich in 1127 and 1142 from the Chernigov principality of the northern lands of the radimichi, on the basis of the former Chernihiv administrative centres formed a network of administrative centers on Posogie in the formation of which a considerable role played by the purposeful activity of the princely house of Smolensk. On the Smolensk land remains non-localized referred to in the annals of the town Zara.

Key words: historical geography, Smolensk, Chernigov land, settlements of city type, localization, urbanization, Rostislav Mstislavich.